

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

JANUARI
1957

ONDER REDACTIE VAN
H. DE JONG

30e JAARGANG
Nº 1

Redactie-adres: Aurorastraat 26, Utrecht. Administratie: Mr. N. B. ten
Bokkel Huinink, secretaris der vereniging, Nieuwe Gracht 133, Utrecht.
Gironummer 575520 ten name van „Oud-Utrecht”

CONTRIBUTIEVERHOGING

Door middel van een circulaire heeft men er reeds kennis van kunnen nemen, dat het bestuur van Oud-Utrecht aan de ledenvergadering zal voorstellen de contributie te verhogen van f 6.— tot f 7.50 per jaar.

Het bestuur twijfelt er niet aan, of men zal begrip hebben voor deze maatregel. In de circulaire zijn voldoende argumenten voor dit bestuursbesluit genoemd. Wij willen er ditmaal alleen nog op wijzen, dat andere plaatselijke oudheidkundige verenigingen in de regel een naar verhouding veel hogere contributie heffen. Zo heeft bij voorbeeld „Die Haghe” besloten het verschuldigde bedrag voor het lidmaatschap te bepalen inplaats van f 7.50 op f 9.—, terwijl men zijn leden minder biedt dan Oud-Utrecht.

Voor de goede orde wordt alvast gewezen op de ledenvergadering, welke vastgesteld is op 15 februari a.s. Nadere mededelingen volgen in het februarinummer van Oud-Utrecht, dat tijdig zal verschijnen.

EEN KLOK LUIDDE

Eerlijk gezegd: op zaterdagmiddag 1 december 1956 heb ik mijzelf in de arm geknepen om te kunnen constateren dat ik niet droomde. Dit was op het moment toen ik de Geerteburg over wandelde en, ziende door de Geertestraat, het kerkgebouw in 't vizier kreeg waarom het die middag ging.

Belangrijker nog dan wat ik zien kon, was hetgeen er te horen viel: de doffe slag van een klok, die kennelijk het luiden een beetje had afgeleerd. Hoe lang is het geleden, dat de klok van de Geertekerk de mensen opriep voor de godsdienstoefening?

Overigens kon de klank van die moeizame klokkeslag mij nauwelijks verzadigen. Dit gebeier was op deze middag rijker dan de veelstemmige torenzang van welke kathedraal ook. Het gold als de bezegeling van het feit, dat de Geertekerk uit haar jarenlange staat van vernedering volledig opgericht is en nu ineens de eer geniet Utrechts gaafste oude kerk te zijn. Wanneer straks de torenrestauratie voltooid is en de lichkronen en fraaie ramen gecompliceerd zijn, maar vooral wanneer het geregeld gebruik deze kerk opnieuw geadeld heeft, zal de Geertekerk een groter luister bezitten dan zij ooit had.

Want deze kerk ging immers steeds door voor de onaanzienlijkste van de stad¹⁾. Meermalen is zij getypeerd als een dorpsrestant in de Bisschopsstad, waarbij men dan wees op de landelijke aanblik van de toren. De laatste jaren hielp het verval van de omringende straatjes niet mee om aan de Geertekerk heerlijkheid toe te voegen. Maar het ellendigst was het kerkgebouw er zelf aan toe. Gij kent de beschrijvingen en de gruwelverhalen en gij herinnert u zich uit eigen aanschouwing misschien nog het best hoe verdrietig de situatie op het Geertekerkhof was²⁾.

Dit alles leek een illustratie van de geringe betekenis, die de Geertekerk had als monument. Maar men kan ook het onaanzienlijke liefhebben. Dat is bij de Geertekerk duidelijk gebleken. Er leefde bij veel Utrechtse mensen een diepe genegenheid voor de Geertekerk. Niet alleen omdat men altijd geneigd is om te komen voor het verdrukte — en was de Geertekerk in de laatste decennia niet iemand wier leven meer en meer in de knel is gekomen? — maar vooral omdat velen een persoonlijke band aan deze kerk bewaarden.

¹⁾ Een voorbeeld. Ir. Daan Jansen wijdt in zijn „Oud-Utrecht. Stadsschoon en Monumenten“, Amsterdam 1926, voor die dagen toch wel een aardig boekje over Utrecht, bij de beschrijving der parochiekerken welgeteld tien (sombere) regels aan de Geertekerk, terwijl hij op een „kerken-plattegrond“ van Utrecht deze kerk niet aanduidt.

²⁾ W. Graadt van Roggen zegt reeds in de „Geïllustreerde Gids van Utrecht en omstreken“, Utrecht z.j. (1928) over het Geertekerkhof: „..... als geheel heeft dit stadsbeeld iets droef-aandoenlijks: la vie qui s'éloigne....“ (p. 58).

Ik heb behalve de openingssamenkomst op 1 december ook de eerste doopdienst op zondag 23 december mogen meemaken. Alvorens de predikant, ds. N. van Gelder, aan een aantal kinderen het sacrament toediende, herinnerde hij eraan, hoe de Geertekerk vanouds in Utrecht als doopkerk bekend stond. In de laatste eeuw van haar dienst als bedehuis voor de hervormde gemeente, werden hier de speciale doopbeurten gehouden, zodat er in de Geertekerk méér kinderen gedoopt zijn dan in de andere oude kerken van Utrecht. Toen de restauratieplannen bekend werden hebben velen een steentje willen bijdragen voor de verwezenlijking van de plannen omdat zij in de Geertekerk waren gedoopt.

Ook als kinderkerk, dat wil zeggen als kerkgebouw waarin godsdienstoefeningen voor kinderen werden belegd, heeft de Geertekerk populariteit verworven. Vele oudere Utrechters herinneren zich op dit moment nog de preken van dominee Jonker, die de zeldzame gave bezat om een kerk vol kinderen tot luisteren te dwingen³⁾.

De ontluistering van de Geertekerk is eigenlijk al begonnen in de dagen van de beeldenstorm. Nadat deze kerk het eerst en het ergst door de beeldstormers was aangetast, heeft zij haar oorspronkelijke luister verloren. Daarmee is niet gezegd, dat de Geertekerk haar waarde als „huis van God” finaal kwijt was. De reformatorische eredienst heeft zich eeuwenlang binnen deze ruimte kunnen uitleven, zonder dat het karakter van het kerkgebouw wezenlijk werd aangetast.

Om dit te beseffen, moet men eens goed in zich opnemen de sfeer van Bosbooms schilderij „Avondmaalsviering in de Geertekerk”. In dit schilderstuk van omstreeks 1840 komt iets tot uiting van de eigen schoonheid, die de protestantse eredienst in een middeleeuws kerkgebouw heeft — zelfs al staat het koor er leeg — mits aan de structuur van het bouwwerk geen schade is toegebracht.

Die beschadiging heeft men voor de Geertekerk gereserveerd tot 1860. De slachtoffers van de watersnood te Veenendaal in 1855, die in de Geertekerk gehuisvest werden, waren er de oorzaak van, dat in laatstgenoemd jaar verschillende afbeeldingen van het interieur der kerk zijn gemaakt⁴⁾. De verbouwing van 1860 vernietigde radicaal de schoonheid, die de reeds in verval zijnde kerk destijds nog had. Feitelijk was het zo, dat in de bestaande kerkruimte een smakeloze kerkzaal werd gesticht. Het orgel boven de kansel maakte de blik in het koor onmogelijk, de zijbeuken werden aan het oog onttrokken doordat men de ruimte tussen de pilaren toemuurde, enzovoort.

³⁾ G. J. A. Jonker, 1864—1924, hervormd predikant te Utrecht sedert 1901.

⁴⁾ Ter herinnering aan het verblijf der Veenendalers in de Geertekerk schonken overheid en burgerij van Veenendaal in 1955 een koperen kaarsenkroon voor de kerk; deze kroon, in het koor gehangen, zorgde op 1 december voor de feestelijke verlichting.

Maar ook deze vernielingen aan het oude godshuis vermochten de liefde voor het gebouw niet te doven. Nadat de kerk in 1930 ongebruikt bleef staan, ging het tal van stadgenoten aan het hart, dat de kerk geleidelijk aan werd leeggemaakt; het orgel verhuisde naar de Julianakerk, doophek en psalmborden kwamen in de Oranjekerk terecht, de preekstoel, jarenlang in de Buurkerk opgeslagen, kreeg enkele jaren geleden in de Janskerk een plaats.

Zo vaak bij slopingsgeruchten de Geertekerk in het nieuws verzeild raakte, bleek hoezeer de liefde voor dit gebouw levend was gebleven. Dan kwam ook vast te staan, dat in alle lagen van de bevolking mensen gevonden werden, die warm liepen voor de Geertekerk. Simpele lieden, die het niet verder brachten dan een ietwat onbeholpen ingezonden stukje in de krant, maar evengoed de categorie, belichaamd in het comité-prof. Hulst⁵⁾. Dit heeft er toe geleid, dat tot tweemaal toe het slopen van de kerk werd voorkomen⁵⁾.

Wat was het toch, dat de mensen bewoog om voor de Geertekerk in de bres te springen? Ik maak mij sterk, dat men voor de Janskerk, die jaren terug ook een moment door het afbraakspook bedreigd is, zo'n energie niet had getoond, indien ook hier vijftwintig jaar achtereen de moker voor het grijpen was geweest. Het is een feit, dat de vier oude parochiekerken van Utrecht een grote populariteit hebben gehouden, ook na de reformatie, terwijl de kapittelkerken en evenzeer de vroegere kloosterkerken nooit de waardering hebben gekregen, die de echte volkskerken bezaten. De Mariakerk, hoe belangrijk als monument van de romaanse bouwkunst, heeft het niet uitgehouden, maar de Geertekerk, als bouwwerk van ondergeschikte betekenis, moest tot elke prijs behouden blijven. . . . Komt het ook omdat de parochiekerken meer dan de kapittelkerken een blijvend stempel op de omgeving hebben gedrukt? Slooping van die gebouwen zou het hart wegnemen uit de volkswijken, temidden waarvan zij staan. Wat is „wijk C” zonder de Jacobikerk, de Steenweg zonder de Buurkerk, de omgeving der Twijnstraat zonder de Klaaskerk, het Geertekerkhof zonder de — geheel vrijstaande — Geertekerk? Gezien deze verknochtheid van de burgerij aan de oude parochiekerken, zou een slooping de mensen veel meer in het hart geraakt hebben dan bij voorbeeld de afbraak van de Janskerk.

Voor de Geertekerk spelen deze factoren een rol. Maar er komt nog iets bij. In Utrecht met zijn talrijke „beroemde” kerken is de aanwezigheid van een nimmer geprezen maar toch onvervalste middeleeuwse kerk een verademing voor hen, die zich niet laten leiden

⁵⁾ In 1940 en 1953. Ook in de vorige eeuw waren er afbraakplannen. Zie A. van Hulzen „Utrecht, de geschiedenis en de oude bouwwerken” (Heemschutserie), Amsterdam 1944, p. 67.

door exclamaties in touristengidsen, maar „met eigen ogen” de stad hebben ontdekt. En dit zijn dan vooral de Utrechters zelf.

Zo biecht Geurt Brinkgreve, in zijn zo bekend geworden alarmerend artikel over de Geertekerk ⁶⁾, dit op: „Als schooljongen ben ik er vaak langs gekomen. De Catharijnesingel was een omweg maar een fijne wandeling, vol kastanjes en andere attracties. Daarvan was de Geertekerk er één. Waaraan dat lag, is me achteraf niet duidelijk. Andere oude gebouwen in Utrecht geven meer stof voor de verbeelding van een kind. Daar was de Domtoren, waarover het verhaal van Jan van den Doem verteld werd, de Buurkerk met de in de zware torenstomp vastgemetselde stenen kanonskogels, de Klaaskerk met het tinkelende carillon en de reusachtige klimopboom die door de galmgaten naar binnen groeide. Toch heeft de Geertekerk een aparte plaats in mijn herinnering. Misschien omdat het er zo stil was op het pleintje met de grote hardstenen pomp, en zo besloten tussen de lage vervallen huisjes. Er was een stemming van rustige landelijkheid, anders dan op de overige pleinen van de stad.”

In dezelfde lijn ligt de verklaring van de liefde voor de Geertekerk bij vele andere Utrechters. Waarbij ik nog iets anders voeg, dat speciaal geldt voor een groot deel van de orthodox-protestantse bevolking. Dat zit in de boeken van H. J. van Lummel ⁷⁾, de bekende trilogie *De Smidsgezel*, *De Bijlhouwer*, *De Hopmansvrouw* van Utrecht, in het midden van de vorige eeuw voor het eerst verschenen en sindsdien vele malen herdrukt. Van Lummel laat zijn boeken in hoofdzaak spelen rond de Geertekerk en dit bedehuis heeft met name in *De Bijlhouwer* een belangrijke plaats. Van Lummels verhalen betreffen de periode 1560—1580. Wie ze nu leest, glimlacht over de naïef antipapistische tendenz in die boeken. Heeft dit misschien een rol gespeeld bij het verzet tegen de teruggave der kerk aan het r.k. dekenaat? In ieder geval hebben deze boeken bij velen de liefde voor de Geertekerk gewekt en verstevigd ⁸⁾.

Toch leek het alsof dit kostbare pand niet zou bestand zijn tegen de geest van de tijd, die alles wil opruimen wat geen rechtstreeks nut afwerpt. Het zou zeker misplaatst zijn om hier beschuldigingen te gaan uiten aan het adres van hen, die dit kerkgebouw in eigendom hadden. Laten wij ons liever gezamenlijk verblijden over de ongedachte wending, die er in het „leven” van de Geertekerk is gekomen. Wie had dit vier jaar geleden durven vermoeden?

Prof. Hulst verklaarde in de persconferentie van het comité uit

⁶⁾ Elseviers Weekblad, 6 december 1952.

⁷⁾ Hendrik Jan van Lummel, 1815—1877, hoofdonderwijzer van de 4e diaconieschool, Springweg te Utrecht.

⁸⁾ Men herleze in „*De Bijlhouwer*” de koste(r)lijke lofspraak van Gerrit Hoen op zijn kerk, in de ochtend van 24 augustus 1566. 's Middags vernielden de beeldstormers radicaal het interieur der Geertekerk.

de burgerij, dat zich het lot der Geertekerk had aangetrokken (17 december 1952), dat men — mocht een nieuwe aanval op het bestaan der Geertekerk worden gedaan — zou trachten „de ruïne van de bezitters te kopen, haar voor sloping te behoeden en desnoods aan het nageslacht te overhandigen onder het motto: Die na ons komen, zijn sterker dan wij”. Het bleek, dat deze „nakomelingen” op dat moment reeds achter de deur stonden, al is er nog een benauwd jaartje gevolgd. De remonstrantse gemeente verwierf op 24 juni 1954 de totaal vervallen kerk in eigendom. Een week later begon de herbouw.

Het lelijke jonge eendje van vroeger blijkt nu een prachtige blanke zwaan te zijn. Al heeft men ook de herbouw van de kerk op de voet gevolgd, het blijft een amper te verwerken vreugde om de kerk in haar herstelde staat te zien. „Toen . . . waren wij als degenen, die dromen” (Psalm 126 : 1, vertaling Ned. Bijbelgenootschap).

Gij begrijpt nu waarom ik mijzelf op 1 december in de arm heb geknepen op het horen van klokgelui uit de toren der Geertekerk. Ik denk dat wel meer stadgenoten dit hebben gedaan. Een bemoeiding als deze heeft men af en toe hard nodig. Het is dus toch niet zo, dat allen die knielen voor „nuttigheidsafgoden” altijd gehoor vinden voor de offeranden, die zij op de altaren dezer goden leggen. Het ging immers tegen de geest van de tijd in „om voor deze bouwval nog een cent uit te geven.”

Welnu, er staat vandaag in Utrecht méér op het spel! Daarom is 1 december 1956 een belangrijke datum in de geschiedenis van het oude Utrecht. Moge het klokgebeier uit de Geertetoren velen tot bezinning roepen.

DE J.

EEN LANGVERWACHTE PUBLICATIE : DE GEILLUSTREERDE BESCHRIJVING VAN UTRECHTS MONUMENTEN.

In de reeks „De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst” waarvan reeds vele, eerder gereed gekomen delen verschenen zijn, is nu eindelijk, tot vreugde van allen, aan wie de monumenten van stad en gewest ter harte gaan, ook Utrecht aan de beurt gekomen.

De serie wordt uitgegeven door de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving en het nu verschijnende deel II zal de provincie Utrecht bevatten. Het eerste stuk daarvan behandelt de

gemeente Utrecht en is en wordt geschreven door dr. E. J. Haslinghuis, oud-onderdirecteur van het Rijksbureau en secretaris van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg. Van dit eerste stuk heeft nu de eerste aflevering het licht gezien (Staatsdrukkerij en uitgeverij, 's Gravenh. 1956, 4°, 144 blz., 111 afb.; f 8.—).

Men zal zich herinneren, dat Oud-Utrecht jaren geleden het plan heeft gehad een geïllustreerde monumentenlijst van de stad Utrecht uit te geven, maar dat er door ongelukkige omstandigheden, die hier niet opgehaald behoeven te worden, van dat, reeds in gevorderde staat van afwerking gekomen plan moest worden afgezien. Ook de vereniging stemt het derhalve tot grote voldoening, dat nu door een van officiële zijde bewerkte „geïllustreerde beschrijving” haar vroeger plan ten uitvoer is gebracht en een lang gevoeld gemis is opgeheven. Voortaan staat Utrecht met deze uitstekend geïllustreerde monumentenbeschrijving niet meer bij andere streken en steden ten achter.

Een oprecht woord van gelukwens aan de bewerker, dr. Haslinghuis en van hulde voor zijn jarenlange moeizame arbeid moet aan een verdere aankondiging voorafgaan. Ieder die de publicatie inziет, begrijpt terstond, dat er jarenlang aan gewerkt moet zijn, omdat de aard ervan journalistieke vlotheid bij voorbaat uitsloot. De archivaris van de stad en zijn medewerkers kunnen getuigen met hoeveel zorgvuldigheid de bewerker telkens opnieuw de topografische verzameling van het gemeente-archief en de bibliotheek over Utrecht kwam raadplegen tot beter begrip van de monumenten en ter aanvulling en verduidelijking van de ondernomen beschrijving. Zij zijn er verheugd over, op hun wijze tot deze uitgave te hebben mogen bijdragen.

Deze eerste aflevering bevat een beknopte geschiedenis van de stad in haar uiterlijke verschijningsvorm, gevolgd door de beschrijving van de verdedigingswerken, de grachten met hun werven en kluizen, de militaire gebouwen, de paleizen, de rijksdienstgebouwen en de gewestelijke en stedelijke burgerlijke gebouwen. De tweede aflevering zal de kerkelijke gebouwen en de kloosters beschrijven, de derde is bestemd voor de gebouwen van liefdadigheid en onderwijs, de particuliere huizen en interieurs, altijd natuurlijk voor zover zij „monument” geacht kunnen worden. Wij hopen van harte dat de tweede en derde aflevering spoedig zullen

volgen. In de derde aflevering zal een zaak- en personenregister worden opgenomen, terwijl een band voor het geheel erbij gevoegd zal worden.

Onze aankondiging moet zich thans tot de eerste, nu verschenen aflevering bepalen. Kritiek zal er, van bepaalde zijde, wel op een of ander detail komen, vooral wanneer in de tweede aflevering de kerken aan de beurt zullen zijn, omdat daar wel verschillende opvattingen mogelijk zijn, maar tegenover alle kritiek staat in ieder geval het feit, dat niet de stuurlui aan de wal het werk tot stand hebben gebracht, maar een deskundige als dr. Haslinghuis, opgevoed en vergrijsd in het sêrail van de monumentenbeschrijving.

Aan ieder onderdeel gaat een opgave van de voornaamste literatuur vooraf en wederom mag Oud-Utrecht zich verheugd tonen, als het bemerkt hoe dikwijls studies en artikelen uit zijn Jaarboekje daaronder figureren. Op de litteratuurlijst volgt een opgave van de bestaande afbeeldingen en hun verblijfplaats. En daarna komt de eigenlijke, in vele bijzonderheden tredende, overigens zakelijk gehouden beschrijving van de gebouwen zelf. In dit gedeelte komt de oudheidkundige en architectonische deskundigheid van de bewerker geheel tot haar recht. De genoemde zakelijkheid, die de bruikbaarheid en het nut van het werk natuurlijk bevordert, wordt wat verzacht door de schat van illustraties, die tegelijk de tekst verduidelijken.

Om deze afbeeldingen reeds is deze publicatie, die een kloek, goed uitgegeven boekwerk belooft te worden, zijn prijs meer dan waard. Panorama's en plattegronden van de stad — waaronder het interessante, nog nooit gepubliceerde panorama van c. 1560 door A. van den Wyngaerde (in de Bodleian Library te Oxford) —, oude tekeningen, foto's van gebouwen en stadsgedeelten, van aan het publiek onbekende onderaardse gewelven (keizerpaleis Lofen, kelders onder het stadhuis e.d.), interieurs van Paushuize e.a. gebouwen, beeldhouwwerk, poortjes maken van de uitgave een prachtig plaatwerk en voldoen tegelijk aan hun eerste doel: de opluistering en toelichting van de uitgebreide en belangwekkende tekst. Geen Utrechter die zijn kennis van de stad en zijn monumenten niet reeds bij het doorbladeren zal voelen toenemen en daardoor tegelijk zijn belangstelling.

Laat ieder wie het wel en wee van Utrecht ter harte gaat, deze

monumentenbeschrijving nu eens aanschaffen. Hij zal er niet aan bekocht zijn; integendeel er veel genoeg aan beleven en er zijn kennis, terstond en bij latere raadpleging, door vermeerderen. Utrecht is veel interessanter dan men bij oppervlakkige kennisneming denkt.

v. C.

FORNHESE, HEES EN DE NONNENGROEPEN.

Nu de naam Hezer Eng van de nieuwe grootbladige uitgave van de Topografische Kaart is verdwenen en het daarlangs in de richting Amersfoort lopende Hezer Spoor gedeeltelijk ten behoeve van het vliegterrein Soesterberg aan het verkeer onttrokken is, lijkt het mij dienstig nog eens de aandacht te vestigen op de historische betekenis van deze namen.

Wel is nog op een oude villa aan de weg Amersfoort—Soesterberg de naam Fornhese te zien: het in 777 met die naam aangeduide woud zal zich wel tussen dat punt en de Hezer Eng uitgestrekt hebben. Het bestanddeel Hees = heester wijst op overwegend eikenhakhout: op de door prof. Van Iterson als bijlage bij zijn ontschattbare werk gereproduceerde kaart van de Leusderberg e.o. van 1594 komt in deze buurt de naam Winterstruycken voor, waaruit ik zou willen opmaken dat hier veel winterbrandstof werd gehaald.

Verschillende gegevens wijzen erop dat ± 1100 deze brandstofbron ontoereikend werd en er behoefte ontstond het oppervlakteveen te gaan ontginnen, óók voor de daaronder liggende akker- en weidegrond. Dr. Maris noemt dit jaartal voor Eemnes (te beginnen bij de Zomerdijk bij Eembrug), de oudste concessie van het klooster Oostbroek is van 1122 (De Hullu blz. 88) en de weliswaar vervalschte, maar toch belangrijke concessie van het kapittel van St. Jan van „1085” stemt hiermee overeen.

Het lijkt mij dus dat wij pas lang na 1100 aan een bevolkt Laag-Hees mogen denken en het ligt dus wel voor de hand het in 838 genoemde Hees ergens bij de Hezer Eng te zoeken, en dit zouden wij dan Oud-Hees, Hoog Hees of Overhees kunnen noemen, ter onderscheiding van het nu nog als Hees aangeduide gedeelte van het landgoed Pijnenburg, waar deze oude naam pas nog in ere is gehouden bij de doop van een nieuwe woning.

Er doet zich nu een interessante vraag voor: was de grens Zeist—Hees (ook wel Oosternonnengroep genoemd, als oostgrens van het Nonnenland of Vrouwenkloosterveen) identiek met de tegenwoordige grens Zeist—Soest? Wij weten zeker, dank zij een kaart van De Vuurse in het Alg. Rijksarchief, dat deze Nonnengroep ± 1600

verder naar het noorden doorliep tot het kruispunt Stulpse Laan—Zevenlindensweg, in 1449 als oud grenspunt Soeststapel in de grens Sticht—Gooi genoemd.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook de grens Soest—Hees (Wicksloot) tot dit punt doorliep, en het lijkt mij geen toeval dat ook de grens Laren—Hilversum er zo duidelijk heenwijst, of heenwees, hoewel deze pas in zijn tegenwoordige vorm vastgesteld is (1428) lang nadat Soeststapel niet meer op de „provincie” grens lag. Maar de „breedte” van het Nonnenland is raadselachtig: het is à priori zo waarschijnlijk dat dit met Zeist zou samenvallen, maar De Roy, die overigens allermint veel bewijskracht heeft, tekent de Nonnengroepen, hoewel op een zonderlinge zwevende manier, „zonder kop of staart”, speciaal binnen de Zeister grenzen, en dat zou men in verband kunnen brengen met het stuk van 1307 (Van Iterson, blz. 544, De Hullu nr. 1156), waarin Vrouwenkloosterveen als volgt omschreven wordt: „acht hoeven beneden Overheze ende nederwerts te gaan totter Bilten wert ende daer die eijnden of beghinnen te Vuerzen”.

Nu meten de veertellen in deze buurt op z'n allerhoogst 30 m. breed, de hoeven dus 120 m. Deze acht hoeven, waarvan toch uitdrukkelijk de grenzen als De Bilt en Overhees worden genoemd, geven dus hoogstens 960 m. breedte, terwijl de gemeente Zeist hier ruim 1500 m. breed is.

Misschien kunnen oude kaarten hier nog uitkomst brengen¹⁾. Prof. Van Iterson geeft twee oude omschrijvingen van de grens Zeist—Hees, ± 1550 vastgesteld tot het Barens Harde (Vuurse) toe (blz. 529, 531—'32, 582—'83). Het is wel verleidelijk de daar genoemde schaapherdersput met de Viskom aan de 300 roedenlaan te vereenzelvigen, en de groote steen met Soeststapel, maar de andere genoemde grensmerken zouden daar dan toch mee in overeenstemming gebracht moeten kunnen worden, en daar ontbreekt veel aan.

Tot slot mag ik nog wel vermelden dat ik als oudste bron voor de naam Den Dolder in 1245 Bernardus de Dolren vermeld vond als getuige voor het klooster Oostbroek (Codex diplomaticus Neerlandicus 2e serie, 4e deel, 2e afd., blz. 21).

De heer Moerman opperde mij nog de mogelijkheid dat Fornhese verband zou kunnen houden met duitsch föhre = pijnboom.

M. RAVEN

¹⁾ Zie het naschrift, en de door de van de Poll-stichting te Zeist in reproductie uitgegeven kaart van Zeist-Driebergen van De Roy van 1677.

NASCHRIFT

Door de bereidwilligheid van de heer Rijksarchivaris te Utrecht mocht ik een fotocopie ontvangen van de kaart van De Roy van 1698 van Laag- en Hoog Hees. Bij de boerderij De Kooi is hierop een „vervallen Koy” aangegeven, „die Limiet-scheydinge tusschen Soest en Laagh Hees” loopt langs de Wicksloterweg en weste-

lijk van de Hezer Eng, aangegeven met de eigenaarsnaam Aerdt de Graaff is een iets groter perceel aangegeven met daarbij dit veelbetekenende N.B.: „Het landt van den Heer Hattingh leght onder Seyst doch behoort onder den Heeser Tient” („competerende aen Abdye van St. Paulus te Utrecht”).

Als dit perceel, dat zich vlak ten oosten van het station Den Dolder aan weerszijden van de tegenwoordige spoorweg uitstrekte, in 1307 nog geheel tot Hees behoorde viel de oorspronkelijke Ooster Nonnengroep allerminst met de latere gemeentegrens samen en kunnen de in 1307 genoemde hoeven best de normale breedte van ruim 100 m. hebben gehad. De westgrens van het Hezer perceel Hattingh blijkt bij globale intekening op de topografische kaart vrijwel op het punt Soeststapel te raaien.

M. R.

SAKEN VAN CLEYNDER IMPORTANTIE.

Onvoordeelige gasten.

Franchoy Scheffer en Maria van der Velde waren „ordinaris houdende”, dat wil zeggen: zij hadden een gaarkeuken in bedrijf, in dit geval was het ook het houden van commensalen. Maar het was een deftig kosthuis, dat zelfs bij vreemdelingen te goeder naam en faam bekend stond.

Zoo hadden daar van 26 Februari tot 2 Juli 1652 „Joncker Laurens Roman met noch drie persoonen” verblijf gehouden. Zij hadden „huysfestinghe, cost ende dranck” te hunnen huize genoten, maar waren zonder te betalen vertrokken. Datzelfde was het geval met Jor. Andreas Peterson Grouw (of Groubb). Deze had „met zijn knecht vanden vijffden Februarij totten derden Septembris” van hetzelfde jaar bij hun zijn verblijf gehad.

De eerste, wonende te Stockholm, was hun 331 gulden en vier stuivers schuldig gebleven, — de ander, wonende „tot Nikepinck mede in Sweden”, een bedrag van 356 gulden en 12 stuivers.

Twee andere gasten: „Joncker Hans George Stochhen ende Joncker Godefrit Selerus, beyde commessalen ter woonsteede van Sr. Franchoy Scheffer” legden een verklaring af, dat het hun bekend was, dat de twee eerstgenoemden „beyde neffens hun knechts bij hun, deposanten, bijde voors. echteluyden inde cost gegaen ende thaerluyder woonsteede huysfestinge genoten hebben ende onlanx geleden d'een naar d'ander vande echteluyden gegaen ende vertrocken zijn sonder oock aende echteluyden ende hun hospes ende hospita contentement hebben gedaen, nemaer aende selve echteluyden merckelicke penningen schuldich gebleven zijn”.

Om het hun toekomende van de schuldenaars te innen zonden de echtelieden nu, 18 September 1652, hun zoon Johannes naar Zweden. Zij machtigden hem de genoemde bedragen van hun schuldenaars „te eysschen, inne te vorderen ende te ontfangen met recht ofte met vruntschappe”.

Zou er van de bedrugaen (zoo die werkelijk door den zoon ontvangen werden) na aftrek van diens reis- en verblijfkosten nog veel overgebleven zijn?

Meester en knechts.

Frederick Roeloffss., evenals zijn vader waarschijnlijk beter bekend onder den naam „den Aerdigen man”, was een „gezeten” bakker. Want hij had twee knachts in zijn dienst, de een met name Dirck Janss., de ander Reynier Martenss. geheeten. Blijkens een verklaring door den eerste op 12 September 1652 afgelegd, was de tweede niet erg betrouwbaar. Wat was het geval?

Beiden waren den vorigen dag in de bakkerij aan het werk. Op verzoek van hun meester verklaarde de eerste „Warachtich te sijn, dat Reynier Martenss. op gisteren namiddach ontrent halff twee uyren 't broot uyt den oven gehaelt hebbende, twee stuyversbrootgens in stucken gebroken ende opgegeten heeft”. Blijkbaar een weinig verwonderd vroeg Dirck toen: „Reynier, mach dat soo wel gaen”? Waarop Reynier ten antwoord gaf: „Ja, ick hebbe twee ende dertich gemaect ende maer dertich getelt”. Ook, zoo verklaarde Frederick, had Reynier hem „verscheyde reysen aen-geport ende geraden van (zijn)) meester te gaen, dat hij maken soude, dat ick bij een ander negen pont soude winnen”.

Op Dircks vraag: „Waerom soude ick van (mijn) meester gaen”, kreeg hij van Reynier te hooren, „dat hij niet en mocht lijden, dat mijn meester een goede knecht hadde. Noch seyde hij, dat soo een meester, die hem soo quelde, soude soecken te ontstelen waer hij kost ofte mochte”. En ten slotte eindigde Dirck zijn verklaring met de mededeeling, „dat mijn meester mij ende d'andere knechts altijts ons genoegens geeft van eten ende drincken ende voorts sulx tracteert als een goede meester behoort te doen, daer van ick hem bedancke bij desen.”

Het ligt voor de hand aan te nemen, dat Reyniers dagen als knecht bij Frederick Roeloffss, niet langer geteld behoeften te worden.

Schoolmeester-aanspreker in het nauw.

Wellicht weten de lezers nog zóóveel van onze vaderlandsche geschiedenis, om zich te herinneren, dat de patriottische beweging in September 1787 voor goed haar einde vond. Den 13en September overschreden de Pruisische troepen de grenzen der Republiek. De hertog van Brunswijk Lunenburg, de bevelhebber dier troepen, had een „*Manifest of Declaratoir*” doen verspreiden, waarin verklaard werd, dat alleen om „satisfactie te neemen voor den persoonlijkken hoon, Mevrouw de Princesse van Orange aange-

daan" de koning van Pruissen het bevel tot den opmarsch gegeven had.

Tevens deelde hij mede, „dat 's Konings Troupes overal eene goede en exacte Krygstugt zouden observeeren, en geen leed of hinder aanbrengen, 't zy aan de Ingezetenen ten platten Lande die zig stil hielden en tegen derzelver togt zig niet aankantten, 't zy aan de Steden, die goedwillig derzelver poorten voor haar zouden openen”.

Aan het nakomen dier verzekering heeft hier en daar wel wat ontbroken, zooals nader blijken zal uit het verhaal, dat Cornelis Willem Maan, „schoolmeester te Vreeland”, op 28 September bij zijn verhoor in de „gijzelkamer van den Hove” van het hem overkomene deed.

Cornelis Willem Maan was behalve schoolmeester ook „aanspreker”. Op 17 September was hij tegen het middaguur uitgegaan „om een lijk te begraven”. Daarom had hij zijn mantel en bef aangedaan. Een minuut of vijf buiten het dorp was hij genaderd tot de Vreelandsche sluis, toen een vrouw, „zo hij meent 't huis liggende in 't voors. sterfhuis”, hem tegemoet kwam en hem zeide, dat er geen dragers waren „om het lijk te begraven, en ook geene vrienden”, waarom hij naar huis terugkeeren wilde. Hij was nog maar kort op den terugweg gevorderd, toen een Pruissische ruitertroep hem aanvankelijk voorbijreed, in de richting van het dorp. Maar al spoedig keerden zij, roepende „daar heb je de Paap, de Pastor, de Farheer, de Predieker en diergelijken”. Zij eischten van hem zijn zilveren horloge, — hij kon niet anders dan het hun geven. Maar daarmee was hij niet van hen af! Onder bedreiging van hun sabels en het geroep „vooruit, vooruit” werd hij gedwongen mede te gaan.

Zoo werd hij naar Kortenhoef gebracht. Daar zag hem de schout ter plaatse, Mooy, die een goed woord voor hem deed bij den officier der troep, tot wien de schout zeide, „dat hij een goed mensch” was, en wien hij verzocht om Maan vrij te laten.

De officier antwoordde den schout, dat hem „geen leet zoude geschieden, maar dat hij met een chais, welke naar het lager moest, weder zoude teruggebracht worden”. Hij werd vervolgens „gebracht naar het leger, op de heyde bij Hilversum”. Daar aangekomen werd Maan met andere gevangenen onder bewaking gesteld van een „piquet paardevolk”.

Toen begon het leed voor de schoolmeester-aanspreker eerst recht. Want daar heeft hij „de grievendste smaat van spot moeten ondergaan, uit hoofde dat men meende, dat hij een leeraar was, dien het althans niet paste een oproermaker te zijn.” Vervolgens werd hij „berooft van zijn zilveren broeks- en schoengespen, van deszelfs geld, hetwelk nogtans weinig was, van zijn zakdoek, das, mantel en rouwband, doch niet van zijn bef, wijl zij zeiden,

dat hij die moest aanhouden, om (dat) des te beter bespot te kunnen worden". Daarna hadden de soldaten de „doodcedul, welke hij in zijn zak had, na een gedeelte daarvan gelezen te hebben, in stukken gescheurd". Hij wilde zijn onschuld betuigen, maar hem werd „ten laste gelegd, dat hij driemaal had geschooten, hetgeen nochtans niet is gebeurd", naar hij zeide. Hij had geen „snaphaan of geweer bij zich gehad, ook niet in zijn huis heeft en nimmer een snaphaan of geweer heeft afgeschooten".

Dien avond werd hij op een kar naar Soestdijk gebracht, „alwaar hij op de grond heeft moeten zitten tusschen de krijgsgevangene soldaten, welke op strooy lagen, doch hetgeen de wagt zeide dat hij niet waardig was". Tegen middernacht eindelijk zag hij een stoel staan, waarop hij zitten ging, en zoo den nacht verder doorbracht.

Den volgenden morgen werd Maan „nevens anderen onder geleide van een escorte te voet naar deze stad (Utrecht) gebragt".

Te zijner verontschuldiging voerde hij nu aan, „dat het volk van Byland, waar van hij er nochtans geenen met naamen kent, zoude kunnen getuigen, dat hij zich niet heeft gevoegd onder hun, welke daags te voren te Vreeland gekomen waren, om Vreeland te defenderen en welk volk van Byland zich thans gevangen bevind in het oude Tugthuis alhier, gelijk het ook kan blijken uit de plaats zelve, alwaar men hem gevangen genomen heeft, hetwelk geweest is agter de Pruissische troupes, welke tegens het volk van Byland inreeden. Bovendien hield hij „zich ook verzekerd, dat de schout Mooy van zijn goed gedrag zoude kunnen getuigen, als meede dat zijn denkwijze niet daar henen kan gestrekt hebben, om zich bij een vegtende Patriotse Partije te voegen".

Het geheele verhaal, dat tijdens zijn verhoor schriftelijk werd vastgelegd bekrachtigde Maan met zijn handteekening.

K.

BOEKAANKONDIGING

(Mej. dr.) M. K. E. Gottschalk, **De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht.**

De waterbeheersing in het Stichtse veengebied ten oosten van de Vecht tijdens de ontginningsperiode.

Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, deel LXXIII (1956).

Toen de staten van Utrecht in 1592 voor de eerste maal een algemene verordening op de verveningen uitvaardigden, deden

zij dit om, wat de considerans een „grootte ongeregeltheit" noemde, op dat punt tegen te gaan. Doordat bij de vervening van het laagveen geleidelijk aan het land tot water vergraven wordt, bracht dit moeilijkheden mede voor de betaling der grondlasten, want de percelen grond, die water waren geworden, konden niet meer worden aangewezen. Verder ontstonden door het turfbaggeren steeds grotere waterplassen, die thans het eldorado voor de liefhebbers der watersport vormen, maar waarvan men toen slechts

schade vreesde door de in die streek gelegen huizen, wegen enz.

De bepalingen van het veenrecht zijn later uitgebreid en herzien tot in de tegenwoordige tijd toe. De geschiedenis van het veenrecht in deze provincie sedert 1592 is in de dissertatie van mr. Th. F. J. A. Dolk (Utrecht 1916) voortreffelijk uiteengezet.

Aan de periode vóór 1952 heeft deze schrijver slechts enkele regels gewijd, omdat dit hem te ver zou hebben gevoerd. Men kan zijn standpunt eerbiedigen en nochtans de leemte betreuen, die hij zodoende heeft opengelaten. Immers, het bedrijf der vervening kan niet van jonge datum zijn geweest, toen de gewestelijke overheid zich geroepen gevoelde er regelen voor vast te stellen. Anders zou men die hierboven reeds geciteerde „groote ongeregeltheit” niet zo aan den lijve hebben gevoeld. Behoeft aan brandstof is er natuurlijk in dit klimaat steeds geweest en een turfindustrie, om een wat groot woord te gebruiken, zal in deze streken wel reeds vroeg zijn ontstaan.

Over de geschiedenis van de oudste verveningen was tot nog toe weinig bekend, omdat de daarvoor beschikbare bronnen een vrij omvangrijk onderzoek vergden. Die leemte in onze kennis is thans voor het gebied ten oosten van de Vecht op verdienstelijke wijze door mejuffrouw dr. Gottschalk aangevuld.

De venen, gelegen ten zuiden van de Stichts-Hollandse grens, tussen de Vecht even benoorden Breukelen en de Hollandse Rading, zijn sedert de 12e eeuw opengelegd, hetgeen tot in de 16e eeuw heeft geduurd. Men treft in het genoemde gebied lang gestrekte kavels aan, zich uitstrekkend van de kleioever van de Vecht tot aan het Gooi toe.

Achtereenvolgens behandelt de schrijfster: De indeling van het veengebied in gerechten; De ontginning van het veen in de 13e en 14e eeuw; De verdeling van het restant der venen; De nederzettingen. In de oudste tijden moeten hier woeste gronden hebben gelegen, die waarschijnlijk reeds in de 12e eeuw voor ontginning zijn uitgegeven.

Die ontginning was aanvankelijk gericht op het winnen van cultuurgrond en nog niet op de exploitatie van turf. Naarmate men verder van de rivier afkwam,

werd de grond beter voor brandstof geschikt. In Westbroek moet de turfwinning al op het einde der 14e eeuw van zekere betekenis zijn geweest, maar ook elders groeide zij met de jaren, hetgeen tot gevolg had, dat het bouwland in omvang afnam, terwijl in den loop der eeuwen door het roekeloos vervenen de plassen ontstonden, die wij thans nog kennen.

De ontginning geschiedde door het telkens graven van nieuwe weteringen en het aanleggen van nieuwe dijken (kaden), waarmede een geleidelijke verschuiving van de bevolking gepaard ging. Een deel der bevolking bleef de oude plaatsen bewonen, waardoor geen zuivere wegdorpen, maar streekdorpen ontstonden, wier zwaartepunt echter telkens in het midden der lang uitgestrekte kavels kwam te liggen.

Tijdens de ontginningsperiode was natuurlijk ook de waterbeheersing van steeds groeiend belang. Aanvankelijk werd het overtollige water op de Vecht geloosd, maar toen de venen lager kwamen te liggen dan de kleirand bij de rivier, begonnen de moeilijkheden.

Gelijk de schrijfster uiteenzet, ving men reeds in de 13e eeuw aan met het graven van weteringen en het opwerpen van dijken of kaden, terwijl later ook kleine sluisjes worden vermeld. Op die wijze is men er lang in kunnen slagen het overtollige water af te voeren, tot op het einde der 16e eeuw bemaling noodzakelijk werd. Daarmede heeft men het kunnen redden tot het ontstaan der plassen op het einde der 18e en in het begin der 19e eeuw. Het landschap, dat hierdoor is ontstaan, noemt de schrijfster een devastatie-landschap: bij de plassen en moerassen vindt men riet, wilgen, elzen, in de oostelijke delen, waar het zover niet is gekomen, is een weidelandschap ontstaan, omdat de hogere grondwaterstanden de uitoefening van het landbouwbedrijf beletten.

Bij het eerste artikel zijn opgenomen een luchtfoto van het plassengebied van Maarsseveen en een kaart van het Utrechtse veengebied ten noordoosten van de Vecht, bij het tweede wordt een viertal foto's aangetroffen van enkele oude wegen en weteringen onder Westbroek en aan de Groenekan.

vdV.

De Nederlandse Musea. Uitgegeven in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Derde druk, 's Gravenhage 1956.

In ons Maandblad van november 1954 mocht ik de tweede druk der bovenstaande uitgave, het zogenaamde gele boekje, aankondigen. Thans is van dit nuttige werk een derde druk verschenen. Het criterium voor de vermelding van de verschillende verzamelingen in deze gids is hetzelfde gebleven, maar het aantal is door toevoeging van 31 musea aanmerkelijk uitgebreid, terwijl twee er van moesten vervallen. Ook de indeling is dezelfde behalve dat de particuliere collecties thans in één groep zijn samengebracht. Hebben de eigenaars er van zich tegenover het Rijk verbonden tot een gratis toegankelijk-stelling, meestal

na introductie, dan is dit met een teken aangegeven.

Bij de musea in de provincie Utrecht, die aan de overheid, een stichting of een vereniging toebehoren, is te Amersfoort thans ook het Beiaardmuseum vermeld en te Breukelen is de collectie van het huis Gunterstein in de gids opgenomen. De particuliere verzamelingen uit de tweede druk zijn eveneens in deze opgesomd, met uitzondering van een te Loosdrecht en een te Utrecht.

Belangstellenden mogen wederom naar het gele boekje worden verwezen. De prijs heeft men, niet ongewoon in deze tijd, moeten verhogen. Hij bedraagt nu f 4,50 voor ingenaalde, f 6,— voor gebonden exemplaren, maar ook ditmaal zal de gebruiker zich stellig niet bekocht gevoelen.

vdV.

KLEINE MEDEDELINGEN

Rectificatie. Prof. G. van Hoorn verzoekt ons te willen mededelen, dat in het Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1956 op bladzijde 34 het jaartal 1927 gewijzigd moet worden in 1947.

Jaarkaarten Museum. Het Centraal Museum te Utrecht geeft weer jaarkaarten uit voor het bezoek aan de daar aanwezige verzamelingen. Voor de prijs van één gulden heeft men dan een heel jaar toegang tot het Museum.

Voorts zij er op gewezen, dat op 22 januari een rondleiding wordt gehouden langs de doeken van de Utrechtse schildersschool, terwijl een week later „het maniërisme in de Utrechtse schildersschool” wordt toegelicht. Deelname aan elk dezer rondleidingen kost f 0,60, voor houders van jaarkaarten f 0,50.

Zerken gevonden. De Dorpsstem van 21 december 1956 meldt onder Kockengen: Bij gelegenheid van de restauratie van de hervormde kerk zijn in december 1956 enkele zerken bloot gekomen, die tot heden onder de banken verscholen lagen. Deze grafzerken zijn nog een gevolg van het feit, dat vroeger de mensen bij voor-

keur in de kerk begraven wensten te worden.

Tijdens het bewind van keizer Napoleon, werd het om gezondheidsredenen verboden. Toch heeft het nog een poos geduurd voor er een einde aan kwam. Nadien werden de doden uitsluitend rond de kerk begraven. Pas in 1873 is voor de protestanten de tegenwoordige begraafplaats langs de Heicop aangelegd. De katholieken werden vroeger in Kamerik begraven, waar in Teckop een r.k. kerk stond. Later is langs de Wagendijk voor de r.k. een eigen begraafplaats aangelegd.

Hier volgen een aantal namen van de gevonden zerken:

Martinus de Bruin, P. J. Verheul, Adrianus Boele Jansen, nu J. Boele (1653), Ghijsbert Fimbo, de Bruin, Peter Ghijsbertus Schouten, I. Ansen, Portengen, 1651, Willem Jansen van Spengen, wed. Lanza de Bruin, Martinus de Bruin, Isbert Adrianus Verwoerd, 1652, Gerrit Spruijt, Luit Cornelis Verlaan, Dirck Janzoon van Spengen, 1651, Willempje Claes, wed. van Direk Jansen Blom, 1653, Gerrit Cornelissen den Bruin, 1652 en Ghijsbert Jansen-Veen.